

بررسی جایگاه دینداری در معناداری زندگی (مطالعه موردی: دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر)

* انسیه ماهینی

** فاخته ماهینی

*** مژده علیزاده شیرازی

چکیده

هدف پژوهش بررسی رابطه و تأثیر متقابل دینداری و معناداری زندگی در بین دانشجویان کارشناسی دانشگاه آزاد واحد بوشهر بود که به روش پیمایشی انجام شد. داده‌ها از طریق پرسش‌نامه دینداری شجاعی زند (۱۳۸۴) و معناداری زندگی سراج‌زاده و رحیمی (۱۳۹۲) با ضریب پایایی به ترتیب ۰/۸۳ و ۰/۷۹ جمع‌آوری شد. حجم نمونه ۳۲۸ نفر به روش در دسترس بود و داده‌ها با آزمون‌های همبستگی و رگرسیون تحلیل شد. یافته‌ها نشان می‌دهد دینداری با معناداری زندگی ارتباط مثبت و مستقیم دارد. اخلاقیات در دینداری بیشترین همبستگی را با معناداری زندگی داشته و هدف در معناداری بیشترین همبستگی را با دینداری دارد. تأثیر متقابل دینداری و معناداری زندگی بر یکدیگر نیز تأیید شد. بیشترین تأثیر مربوط به اخلاقیات بر ارزش و کمترین مربوط به شرعیات بر ارزش است. برای تأثیر متقابل بیشتر دینداری و معناداری زندگی می‌بایست دینداری از سطح اسلام به ایمان ارتقا یابد.

واژگان کلیدی

دینداری، معناداری زندگی، اخلاقیات، اعتقادات، ایمان.

nc1388@hotmail.com

fakhteh_mahini@gmail.com

mozhdeh.alizadeh@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۹/۲۲

*. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران.

** استادیار گروه علوم تربیتی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران.

*** کارشناس ارشد زبان و ادبیات انگلیسی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۲۵

طرح مسئله

مسئله جستجوی زندگی معنادار، با خلقت بشر هم‌زاد است. یکی از جنبه‌های معنای زندگی که اغلب در علوم مختلف بدان پرداخته می‌شود، درباره معنای درد و رنج است که تبیین معقولی از چرایی زندگی به دست می‌دهد. منابع مختلفی برای معنادار کردن زندگی وجود دارد که یکی از مهم‌ترین آنها دین است. جامعه ایران با تغییر ساختار سنی از حدود سال ۱۳۸۵ وارد پنجره جمعیتی شده است که حداکثر سه دهه به طول می‌انجامد. بر همین اساس، سال‌های اول دهه ۹۰ جمعیت جوان کشور در بالاترین سطح خود قرار دارد و تعداد زیادی از آنها در دانشگاه‌ها مشغول تحصیل هستند. این در حالی است که جامعه جوان ایران در حال گذار از دوره سنت به مدرنیته است و ورود به دوره جدید، اقتضائاتی را ایجاد می‌کند و سؤالاتی را پدید می‌آورد؛ مانند اینکه: «میزان دین‌داری در بین آنان چقدر است و آیا در نتیجه آن، زندگی معناداری را تجربه می‌کنند یا خیر؟»

دین‌داری در مطالعات تجربی دین، یکی از مفاهیم چالش‌برانگیز است؛ به طوری که در تعریف عملیاتی آن، شاخص‌ها و ابعاد مختلفی در نظر گرفته شده است. بر همین اساس، الگوهای مختلفی جهت سنجش دین‌داری در غرب و در بین مسلمانان ارائه شده است. (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۸: ۱۰ - ۴) تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان جست. فرد متدین از یک سو خود را ملزم به رعایت فرمان‌ها و توصیه‌های دینی می‌داند و از سوی دیگر، اهتمام دینی او را به انسانی متفاوت با دیگران مبدل می‌سازد. بنابراین از دو طریق می‌توان او را از دیگران باز شناخت؛ یکی پای‌بندی و التزام دینی‌اش و دیگری، پیامد دین‌داری و آثار تدین در فکر و جان و عمل فردی و اجتماعی او. (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۳۶ - ۳۵)

در تعریف معناداری زندگی نمی‌توان تنها به یک ساحت از معنا توجه نمود و سایر جنبه‌ها را فراموش کرد؛ برای نمونه، نمی‌توان زندگی معنادار را فقط در امید، آرامش، شادی و رضایت درونی دانست؛ بلکه در تحلیل آن باید به تمام سطوح و جهات منطقی، عقلانی، روان‌شناختی و وجودی این نوع از زندگی توجه نمود. (علی‌زمانی، ۱۳۸۶: ۶۷) اندیشمندان بسیاری در حوزه‌های مختلف علمی مانند فلسفه، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و دین‌شناسی تطبیقی، به نقش دین در معناداری زندگی توجه و تأکید نموده‌اند. در میان متفکران اسلامی، ملاصدرا در حکمت متعالیه با الهام از آموزه‌های دینی، یک نوع پیوستگی میان انسان، خدا و هستی برقرار می‌داند که وجود خداوند هدف و غایت نهایی و عامل اصلی این پیوستگی معرفی می‌شود. در اندیشه صدرا فهم درست این رابطه معنادار و تلاش در این جهت، کلید معناداری زندگی انسان است. (بیدهندی و ذریه، ۱۳۹۱: ۶۹)

کی‌یرکگور،^۱ پایه‌گذار مکتب اگزیستانسیالیسم و از متفکران مسیحی، نیز زندگی معنادار را مرادف با

1. kierkegard, (1813 - 1855)

زندگی دینی یا ایمانی در نظر می‌گیرد و شرط اصلی زندگی معنادار را «دستیابی به ایمان شورمندانه به خداوند» می‌داند. با توجه به اندیشه‌های ملاصدرا و کی‌یرکگور، یکی از شاخصه‌های کلی زندگی معنادار، زندگی خدامحور یا دینی است. (همان: ۸۹)

کاتینگهام^۱، فیلسوف معاصر انگلیسی، در کتاب *در باب معنای زندگی*، یکی از مؤلفه‌هایی که زندگی را معنادار می‌سازد، خداباوری یا دین‌دارانه بودن معرفی می‌کند. به باور وی، آدمی به دلیل برخوردار بودن از وجودی ضعیف و شکننده و سرشتی آسیب‌پذیر که از لحاظ خاستگاه، دستخوش وابستگی است و از لحاظ سرانجام، سرنوشتش مرگ و نابودی است و همواره در معرض شکست و ناکامی فعالیت‌ها و برنامه‌هایش است، نیاز دارد تا با برخوردار بودن از نگرش دینی و معنوی، زمینه رشد و شکوفایی نیازها و استعدادهایش را فراهم آورد و با یافتن امید به موفقیت و پیروزی فعالیت‌ها و برنامه‌هایش، زندگی خود را معنادار کند. (بیدهندی و ذریه، ۱۳۹۱) در بین جامعه‌شناسان نیز اجماع وجود دارد که دین یکی از منابع مهم معنا بخشی به زندگی است؛ چه آنها که موضع مثبت و جانب‌دارانه به دین داشته‌اند و چه آنها که نقش آن را در زندگی اجتماعی منفی دانسته‌اند. (سراج‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۲: ۱۰ - ۸) به نظر وبر^۲، هدف و کاربرد تمام ادیان و پیامبران، درک‌پذیر ساختن جهان و معنا بخشیدن به زندگی از طریق خلق نظام‌های ارزشی است. (Weber, 1963: 59) وبر، ۱۳۸۴: ۳۱۲) از نظر برگر^۳ (Berger, 1967) دین، موقعیت‌ها و تجربه‌های حاشیه‌ای را که خارج از محدوده‌های تجربه‌های عادی در زندگی روزانه قرار می‌گیرند، مشروع می‌سازد. از جمله این تجربه‌ها می‌توان به رؤیاهای مرگ، بلاها، جنگ، شورش اجتماعی، خودکشی، رنج و شر اشاره کرد.

موضوع دین و مذهب از دیرباز در روان‌شناسی نیز مطرح بوده است و روان‌شناسان بسیاری در این زمینه اظهار نظر کرده‌اند. (زاهد بابلان و دیگران، ۱۳۹۱: ۷۶) آنها معتقدند کارکرد عمده مذهب، ایجاد معنا در زندگی است. (Emmons & Paloutzian, 2003) همچنین مهم‌ترین سود تجربه‌های مذهبی این است که مذهب به شخص، احساس معناداری و ارتباط با حقیقت نهایی اعطا می‌کند. (Exline, 2002; Simpson, 2002) بر همین اساس، بین معناداری زندگی و مذهب، ارتباط مثبت گزارش شده است. (Chamberlain, 1988)

همه پژوهش‌هایی که تاکنون در زمینه سطح دین‌داری دانشجویان انجام شده است، وجود میزان بالای دین‌داری در آنها را تأیید می‌کند. (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵؛ آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷؛ سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۸) دین‌داری دانشجویان با افراد غیر دانشجویان اختلاف کمی دارد؛ هرچند همه افراد از الگوی واحدی در دین‌داری پیروی نمی‌کنند. (آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷) بر اساس یافته‌های یکی از این پژوهش‌ها (سراج‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۲) در دانشگاه خوارزمی تهران، دین‌داری با معناداری زندگی، رابطه مثبت و مستقیم دارد. در یک

1. Cottingham.

2. Weber.

3. Berger.

پژوهش (خاکشور و همکاران، ۱۳۹۲) به وجود رابطه بین تصور از خدا و معناداری زندگی تصریح شده است. همچنین پژوهش‌های دیگری دربارهٔ رابطه دین‌داری با برخی متغیرها انجام شده است. (زاهد بابلان و دیگران، ۱۳۹۱؛ جوکار و نصیری، ۱۳۸۷؛ نادعلی و سجادیان، ۱۳۹۱؛ افشانی و جعفری، ۱۳۹۵)

از میان پژوهش‌های خارجی می‌توان به تلاش تیلیون و بلوگمیدی^۱ (2009) اشاره کرد که به بررسی ارتباط مذهب، معناداری زندگی و بهزیستی ذهنی در میان دانشجویان پرداخته‌اند. نتایج آن نشان داد عقاید مذهبی و نوع دوستی به صورتی معنادار در ایجاد حس معنا در زندگی مؤثر هستند. یافته‌های هیل و پارگامنت^۲ (2003) نیز نشان داد معنویت و ارتباط با خدا، احساس داشتن جهت و معنا در زندگی را به افراد می‌دهد. یافته‌های مشابهی نشان داد که دین و عوامل معنوی بر معناداری زندگی مؤثر است. (به نقل از نادعلی و سجادیان، ۱۳۹۱: ۲۶)

براساس بررسی‌های صورت گرفته، تاکنون پژوهشی در جامعه دانشگاهی بوشهر تحت این عنوان انجام نشده است؛ در پژوهش مشابهی که در دانشگاه خوارزمی تهران نیز انجام شد، پرسش‌نامه دین‌داری آن از مدل گلاک و استارک^۳ الگوبرداری شده است؛ درحالی‌که پژوهش حاضر از مدل آقای شجاعی‌زند که بومی و دینی‌تر است، بهره گرفته است. همچنین در پژوهش یادشده تنها به رابطه دین‌داری با معناداری پرداخته شده، نه به تأثیر متقابل دین‌داری و معناداری. با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع و دستاوردهای کاربردی آن و نقش بی‌بدیل دانشجویان در آینده کشور، این پژوهش با هدف بررسی جایگاه دین‌داری در معناداری زندگی در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر انجام گرفت. در واقع پژوهش در پی یافتن پاسخ این سؤال بود که آیا بین دین‌داری و معناداری زندگی، رابطه وجود دارد و این دو بر یکدیگر تأثیرگذارند یا خیر. همچنین دو فرضیه به شرح زیر تدوین شد:

۱. بین ابعاد دین‌داری و معناداری زندگی رابطه وجود دارد؛

۲. دین‌داری و معناداری زندگی به‌طور متقابل بر یکدیگر تأثیر دارند.

روش و ابزار پژوهش

روش تحقیق، پیمایشی و ابزار گردآوری اطلاعات، پرسش‌نامه است. جامعه آماری، دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه آزاد بوشهر در سال تحصیلی ۱۳۹۵ - ۱۳۹۴ است. در زمان پژوهش، دانشگاه در مقطع کارشناسی دارای ۱۴۰۰ دانشجو بود که حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۳۰۸ نفر به دست آمد که با پیش‌بینی ریزش احتمالی نمونه، به ۴۰۰ نفر افزایش یافت و از این تعداد، ۳۲۸ پرسش‌نامهٔ کامل ارزیابی شد.

1. Tiliouine & Belgoumidi.
2. Hill & Pargment.
3. Glock & Stark.

برای انتخاب افراد نمونه از روش نمونه‌گیری در دسترس استفاده شده است.

منظور از دین در اینجا اسلام شیعی است و از بین سنجه‌های مختلف غربی و اسلامی دین‌داری، از پرسش‌نامه آقای شجاعی زند (۱۳۸۴) استفاده شده است. در پژوهش‌های صورت‌گرفته، کفایت این سنجه نسبت به سایر سنجه‌های مطرح در ایران مانند گلاک و استارک (1965) (به نقل از کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵) و خدایاری‌فرد (۱۳۸۷) مورد تأیید قرار گرفته و توصیه شده است که پژوهشگران ایرانی می‌توانند بدون دغدغه‌های نظری، با اطمینان تجربی و روش‌شناسانه از این سنجه استفاده نمایند. (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۶) در این مدل، دین‌داری شامل چهار بعد اعتقادات (باورها و معلومات دینی)، عبادیات (انجام فردی و جمعی عبادات)، اخلاقیات و شریعیات (عمل به تکالیف جمعی و فردی) است. با مشورت کارشناسان، دو گویه معلومات دینی به دلیل تفاوت در طیف لیکرت حذف گردید و با ۲۷ گویه سنجش انجام شد.

پرسش‌نامه معناداری زندگی سراج‌زاده و رحیمی (۱۳۹۲) که دارای ۱۵ گویه شامل ابعاد ارزش‌مندی، امیدواری و هدف‌مندی (هر بعد ۵ گویه) است، در کار تحقیقی مشابهی مورد سنجش قرار گرفته است. در این مقیاس دقت شده که عبارتهای مربوط به گویه‌ها دارای مضامین دینی نباشد تا با متغیر دین‌داری هم‌پوشانی پیدا نکنند. با توجه به اینکه پژوهشگران قبلاً از این دو پرسش‌نامه استفاده کرده بودند و اعتبار آنها تأیید شده بود، (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۹؛ سراج‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۲) پس از مراجعه به کارشناسان و متخصصان مشخص شد که اعتبار و روایی پرسشنامه، قابل اطمینان است. برای آزمون پایایی مقیاس معناداری زندگی، ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۹ به دست آمد. بعد ارزش‌مندی ۰/۷۲، امیدواری ۰/۸۴ و هدف‌مندی ۰/۷۴ بیانگر پایایی مناسب مقیاس است. ضریب پایایی پرسش‌نامه دین‌داری برای کل سنجه ۰/۸۳ به دست آمد. برای بعد اعتقادات ۰/۸۶، عبادیات ۰/۸۵، اخلاقیات ۰/۷۱ و شریعیات ۰/۷۲ ضرایب نشان‌گر پایایی بالای ابزار است. برای تحلیل داده‌ها از نرم افزار SPSS و آزمون‌های ضریب هم‌بستگی پیرسون و ضریب رگرسیون چندمتغیری استفاده شد.

یافته‌ها

۱. ویژگی‌های جمعیت نمونه

از مجموع ۳۲۸ پاسخ‌گو، ۳۷/۲٪ دختر و ۶۲/۸٪ پسر بوده‌اند. از نظر توزیع سنی، بیشترین نمونه مورد مطالعه، متعلق به گروه سنی ۲۹ - ۲۱ سال است که ۷۳/۴٪ مجرد و ۲۶/۶٪ درصد آنها متأهل بوده‌اند. همه افراد نمونه، دارای دین اسلام و مذهب شیعه بوده‌اند. از نظر سطح تحصیلات نیز همه موارد نمونه، دانشجوی مقطع کارشناسی بودند که ۶۲٪ آنها در رشته‌های فنی و ۳۱٪ در رشته‌های علوم انسانی تحصیل می‌کردند.

۲. یافته‌های توصیفی مربوط به متغیر دین‌داری

جدول (۱) توزیع فراوانی و درصدی پاسخ‌گویان در هر یک از ابعاد اعتقادات، عبادیات، اخلاقیات و شرعیات را نشان می‌دهد. میانگین دین‌داری افراد ۷۰/۳۵ درصد است که میزان متوسط رو به بالا را برای این جمعیت نشان می‌دهد. اکثریت پاسخ‌گویان (بیش از ۶۵/۵ درصد) دارای دین‌داری متوسط، ۳۳/۴ درصد دین‌داری بالا و فقط ۱/۱ درصد دین‌داری پایینی داشتند.

جدول (۱): توزیع فراوانی و درصدی میزان دین‌داری پاسخ‌گویان به تفکیک ابعاد دین‌داری

ابعاد دین‌داری	میزان	فراوانی	درصد	میانگین (از ۱۰۰)
اعتقادات	کم	۲	۰/۵	۹۳
	متوسط	۳۸	۹/۲	
	زیاد	۲۸۸	۹۰/۳	
	جمع	۳۲۸	۱۰۰	
عبادیات	کم	۶۰	۱۴/۴	۶۳/۴۳
	متوسط	۱۸۴	۴۴/۲	
	زیاد	۸۴	۴۱/۴	
	جمع	۳۲۸	۱۰۰	
اخلاقیات	کم	۱	۰/۲	۸۱/۴۵
	متوسط	۱۰۹	۴۹/۸	
	زیاد	۲۱۸	۵۰	
	جمع	۳۲۸	۱۰۰	
شرعیات	کم	۱	۰/۲	۷۴/۲۳
	متوسط	۲۱۳	۶۵	
	زیاد	۱۱۴	۳۴/۸	
	جمع	۳۲۸	۱۰۰	
دین‌داری کل	کم	۵	۱/۱	۷۰/۳۵
	متوسط	۲۱۵	۶۵/۵	
	زیاد	۱۰۸	۳۳/۴	
	جمع	۳۲۸	۱۰۰	

بالاترین میزان دین‌داری در مؤلفه اعتقادات، ۹۳ درصد است. پایین‌ترین سطح دین‌داری نیز در بعد عبادیات به میزان ۶۳/۴۳ درصد است. بُعد اخلاقیات دانشجویان، که مبتنی بر رعایت و تقید به اصول اخلاق اسلامی در زندگی است، میانگینی نزدیک به سطح بالا را نشان می‌دهد (۸۱/۴۵) بُعد شرعیات نیز که بیشتر معطوف به

رعایت حدود الهی، دوری از محرمات و در نظر داشتن ضوابط و ملاک‌های دینی در زندگی روزمره است، میانگین نسبتاً بالایی دارد (۷۴/۲۳). البته باید توجه داشت که شرعیات در رتبه سوم و قبل از عبادیات قرار می‌گیرد و این یعنی اینکه با وجود میانگین مطلوب، از دو بُعد اعتقادات و اخلاقیات پایین‌تر است.

۳. یافته‌های توصیفی مربوط به متغیر معناداری زندگی

در جدول (۲) میانگین معناداری زندگی ۷۷/۸۶٪ است و بخش قابل ملاحظه‌ای از پاسخ‌گویان، زندگی را در حد بالایی معنادار تصور می‌کنند. نسبت کسانی که زندگی را در حد بالا و نیز متوسط معنادار می‌دانند، تقریباً برابر و به ترتیب ۵۰/۳ و ۴۸/۴ درصد است. بنابراین فقط ۱/۳٪ از دانشجویان نمونه، زندگی را خالی از معنا فرض می‌کنند. همچنین داده‌ها نشان می‌دهند که بالاترین میانگین معناداری به ترتیب در مؤلفه‌های امید، ارزش‌مندی و هدف‌مندی است.

جدول (۲): توزیع فراوانی و درصدی پاسخ‌گویان در ابعاد معناداری

میانگین (از ۱۰۰)	درصد	فراوانی	میزان	ابعاد معناداری
۷۸	۲/۱	۷	کم	ارزش‌مندی
	۴۳	۱۴۱	متوسط	
	۵۴/۹	۱۸۰	زیاد	
	۱۰۰	۳۲۸	جمع	
۸۰/۶۸	۱/۲	۴	کم	امیدواری
	۳۳	۱۰۸	متوسط	
	۶۵/۸	۲۱۶	زیاد	
	۱۰۰	۳۲۸	جمع	
۷۴/۸	۱/۸۵	۶	کم	هدف‌مندی
	۵۷	۱۸۷	متوسط	
	۴۱/۱۵	۱۳۵	زیاد	
	۱۰۰	۳۲۸	جمع	
۷۷/۸۶	۱/۳	۴	کم	معناداری کل
	۴۸/۴	۱۵۹	متوسط	
	۵۰/۳	۱۶۵	زیاد	
	۱۰۰	۳۲۸	جمع	

بررسی فرضیه (۱): بین ابعاد دین‌داری و معناداری زندگی، رابطه وجود دارد.

براساس جدول (۳): نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که دین‌داری در قالب متغیر

مستقل با معناداری در نقش متغیر وابسته و همه ابعاد آن رابطه دارد و میزان آن $0/316$ و جهت آن نیز مثبت است. بر این اساس، با افزایش میزان دین‌داری افراد، زندگی آنها معنادارتر می‌شود. مقدار این ضریب برای بُعد ارزش $0/234$ ، برای امید $0/248$ و برای هدف $0/290$ است که نشان می‌دهد پاسخ‌گویان دین‌دارتر در مقایسه با دیگران به زندگی امیدوارتر هستند. به دلیل سطح معناداری بالاتر از $0/05$ رابطه معناداری بین ابعاد ارزش و امید (از متغیر معناداری زندگی) با بُعد اعتقادات (از دین‌داری) برقرار نیست. همچنین مشاهده می‌شود که بعد هدف در معناداری زندگی، بیشترین همبستگی را در دین‌داری افراد دارد. قابل توجه است که بُعد اخلاقیات در دین‌داری، بیشترین همبستگی را با معناداری زندگی دارد. این مسئله بیان‌گر آن است که بُعد اخلاقیات بیشتر حالات درونی و روانی انسان را درگیر می‌سازد و سپس رفتار انسان را در جهت صحیح هدایت می‌کند و چون در مسئله معنا نیز افراد در نهایت درصدد رسیدن به مسیر تعالی‌بخش زندگی هستند، در نتیجه همبستگی بُعد اخلاقیات با معناداری زندگی قوی‌تر است.

جدول (۳): ضرایب همبستگی دین‌داری با معناداری زندگی

متغیر	آزمون	اعتقادات	عبادیات	اخلاقیات	شرعیات	دین‌داری
ارزش	ضریب پیرسون	$0/073$	$0/188$	$0/306$	$0/166$	$0/234$
	سطح معناداری	$0/189$	$0/001$	$0/000$	$0/003$	$0/000$
امید	ضریب پیرسون	$0/084$	$0/208$	$0/177$	$0/209$	$0/248$
	سطح معناداری	$0/131$	$0/000$	$0/001$	$0/000$	$0/000$
هدف	ضریب پیرسون	$0/230$	$0/205$	$0/188$	$0/238$	$0/290$
	سطح معناداری	$0/000$	$0/000$	$0/001$	$0/000$	$0/000$
معناداری زندگی	ضریب پیرسون	$0/163$	$0/244$	$0/275$	$0/250$	$0/316$
	سطح معناداری	$0/003$	$0/001$	$0/001$	$0/001$	$0/001$

** همبستگی در سطح ۹۹ درصد معنادار است.

توزیع فراوانی پاسخ‌گویان درباره معناداری نشان می‌دهد ۱۰۰ درصد افرادی که سطح دین‌داری آنها متوسط است، زندگی را نیز در سطح پایینی معنادار می‌دانند. (جدول ۴) علاوه بر آن، فقط $45/8$ درصد از افرادی که دین‌داری بالایی دارند، زندگی را در حد بالا با معنا تصور می‌کنند، در حالی که $2/6$ درصد افراد با دین‌داری پایین، زندگی را در حد بالایی معنادار می‌دانند. در بین افرادی که دین‌دارتر بودند، $21/9$ درصد افراد از معناداری متوسط و $45/8$ از معناداری بالا بهره‌مند هستند. این موضوع نشان می‌دهد هرچه افراد دین‌دارتر باشند، زندگی آنها نیز معنادارتر خواهد بود. با وجود این، رابطه دین‌داری و معناداری، متوسط رو به ضعیف است ($r=0/316$). این نتایج به صورت کلی، فرضیه ارتباط دین‌داری و ابعاد آن با معناداری و ابعاد آن را تأیید می‌کند.

جدول (۴): جدول متقاطع دین‌داری و معناداری (درصد)

دین‌داری				شاخص	متغیر
جمع کل	زیاد	متوسط	کم		
۴	۰	۱۰۰	۰	کم	معناداری زندگی
۱۶۵	۲۱/۹	۷۸/۱	۵/۳	متوسط	
۱۵۹	۴۵/۸	۵۴/۲	۲/۶	زیاد	
۳۲۸	۱۰۸	۲۰۷	۱۳	جمع کل	
*** $\chi^2 = 0/227$ تاو بی‌کندال $= 0/000$ سطح معناداری				آزمون همبستگی	

*** همبستگی در سطح ۹۹ درصد معنادار است.

بررسی فرضیه (۲): دین‌داری و معناداری زندگی به‌طور متقابل بر یکدیگر تأثیر دارند. برای آزمون این فرضیه از روش رگرسیون چندمتغیری استفاده شد. جدول (۵) رابطه بین متغیرها را نشان می‌دهد. با توجه به نتایج، سطح معناداری از $0/05$ کمتر است؛ در نتیجه تأثیر دین‌داری بر معناداری زندگی تأیید می‌شود. ضریب Beta نشان می‌دهد میزان این تأثیرگذاری $0/31$ است؛ بدان معنا که 31% از تغییرات معناداری زندگی، مربوط به دین‌داری است.

جدول (۵): آزمون رگرسیون تأثیر دین‌داری بر معناداری زندگی

ردیف	دین‌داری	T Statistic	Error Standard	ضریب مسیر استاندارد (Beta)	Sig.
۱	دین‌داری بر معناداری	۶/۰۱۳	۰/۰۳۳	۰/۳۱۶	۰/۰۰۰

جدول (۶) تأثیر معناداری بر دین‌داری را نشان می‌دهد. با توجه به نتایج، سطح معناداری از $0/05$ کمتر است. بنابراین تأثیر معناداری زندگی بر دین‌داری تأیید می‌شود. ضریب Beta نشان می‌دهد میزان این تأثیرگذاری $0/31$ است؛ به این معنا که 31% از تغییرات دین‌داری، مربوط به معناداری زندگی است.

جدول (۶): آزمون رگرسیون تأثیر معناداری زندگی بر دین‌داری

ردیف	معناداری	T Statistic	Error Standard	ضریب مسیر استاندارد (Beta)	Sig.
۱	معناداری بر دین‌داری	۶/۰۱۳	۰/۰۸۴	۰/۳۱۶	۰/۰۰۰

با توجه به نتایج جدول (۷) سطح معناداری همه ابعاد به‌جز دو مورد: تأثیر اعتقادات بر ارزش و تأثیر اعتقادات بر امید از $0/05$ کمتر است. بنابراین تأثیر دین‌داری بر معناداری زندگی به‌جز این دو بعد تأیید می‌شود. مطابق این جدول، بیشترین میزان مربوط به تأثیر اخلاقیات بر ارزش به‌میزان 30% و کمترین آن

مربوط به تأثیر شرعیات بر ارزش به میزان ۱۶٪ است. یافته‌های تأثیر دین‌داری با معناداری زندگی با یافته‌های رابطه دین‌داری با معناداری هم‌سو است.

جدول (۷): آزمون رگرسیون تأثیر ابعاد دین‌داری بر ابعاد معناداری زندگی

ردیف	ابعاد دین‌داری بر ابعاد معناداری	T Statistic	Error Standard	ضریب مسیر استاندارد (Beta)	Sig
۱	تأثیر اعتقادات بر ارزش	۱/۳۱۷	۰/۰۸۷	۰/۰۷۳	۰/۱۸۹
۲	تأثیر اعتقادات بر امید	۱/۵۱۳	۰/۰۷۳	۰/۰۸۴	۰/۱۳۱
۳	تأثیر اعتقادات بر هدف	۴/۲۷۰	۰/۰۹۱	۰/۲۳۰	۰/۰۰۰
۴	تأثیر عبادیات بر ارزش	۳/۴۵۹	۰/۰۳۴	۰/۱۸۸	۰/۰۰۱
۵	تأثیر عبادیات بر امید	۳/۸۳۴	۰/۰۲۹	۰/۲۰۸	۰/۰۰۰
۶	تأثیر عبادیات بر هدف	۳/۷۹۱	۰/۰۳۷	۰/۲۰۵	۰/۰۰۰
۷	تأثیر اخلاقیات بر ارزش	۵/۸۰۲	۰/۰۸۷	۰/۳۰۶	۰/۰۰۰
۸	تأثیر اخلاقیات بر امید	۳/۲۴۸	۰/۰۷۶	۰/۱۷۷	۰/۰۰۱
۹	تأثیر اخلاقیات بر هدف	۳/۴۵۴	۰/۰۹۷	۰/۱۸۸	۰/۰۰۱
۱۰	تأثیر شرعیات بر ارزش	۳/۰۴۰	۰/۰۲۵	۰/۱۶۶	۰/۰۰۳
۱۱	تأثیر شرعیات بر امید	۳/۸۶۰	۰/۰۲۱	۰/۲۰۹	۰/۰۰۰
۱۲	تأثیر شرعیات بر هدف	۴/۴۳۳	۰/۰۲۶	۰/۲۳۸	۰/۰۰۰

محدودیت‌ها و پیشنهادها

به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن برخی محدودیت‌ها، نتایج تحقیق برای دانشگاه‌های دیگر نیز قابل بهره‌برداری خواهد بود. با توجه به اینکه دامنه سنی آزمودنی‌های این تحقیق ۲۱ تا ۲۹ سال بود و فقط دانشجویان مقطع لیسانس در آن شرکت داشتند، باید در تعمیم نتایج به گروه‌های سنی، مقاطع تحصیلی و دانشجویان دیگر شهرها با احتیاط عمل کرد. علاوه بر این، محدودیت‌های ابزارهای اندازه‌گیری (پرسش‌نامه‌ها) که در آن همیشه این امکان وجود دارد که آزمودنی‌ها پاسخ‌های غیرواقعی یا تحریف‌شده بدهند، محدودیت‌هایی را در زمینه تعمیم، تفسیر و تبیین متغیرهای مورد بررسی تحمیل می‌کند. از دیگر محدودیت‌ها، نقیصه ذاتی ابزار کمی برای سنجش دین‌داری است؛ چرا که از روش‌های آماری نمی‌توان برای کشف شخصیت دینی افراد استفاده کرد و سنجش دین‌داری به دلیل پیچیدگی‌های وجود انسانی، در سطح باقی می‌ماند.

پیشنهاد می‌شود برای تعامل بیشتر دین‌داری با معناداری زندگی در تأثیر بر قشر دانشجو، کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی در زمینه رابطه علم و دین برگزار شود؛ زیرا بررسی معناداری زندگی با رویکرد علمی،

به‌ویژه با بهره‌گیری از روان‌شناسی، قابلیت حصول و توجه بیشتر در نسل جوان را امکان‌پذیر می‌سازد. همچنین استادان معارف با روش‌های نو و خلاقانه در تدریس، به ارتقای رابطه ابعاد اعتقادات و اخلاقیات با عبادیات و شرعیات بپردازند. توجه به آسیب‌های خصوصی شدن دین، گزینش‌گری، عرفی‌گرایی، فردگرایی و سکولاریسم اجتماعی در بین دانشجویان و تلاش در رفع آنها، از دیگر پیشنهادهاى نگارندگان است. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، از روش‌های کیفی در کنار روش کمی در این موضوع استفاده شود.

نتیجه

از داده‌های جدول (۲) ملاحظه می‌شود تفاوت زیادی بین ابعاد معناداری زندگی نیست و همه در سطح نسبتاً بالایی قرار دارند. سایر تحقیقات مشابه (سراج‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۱؛ جوکار و نصیری، ۱۳۸۷؛ نادعلی و سجادیان، ۱۳۹۱) نیز بالا بودن میزان ابعاد را تأیید می‌کنند. یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد افرادی که امیدواری بالاتری دارند، عزت نفس بیشتر، عملکرد تحصیلی بهتر و تعهد بیشتری به انجام فعالیت‌های منتهی به بهداشت و سلامتی دارند. همچنین این افراد معتقدند می‌توانند با چالش‌های احتمالی در زندگی سازگار شوند، شادی بالاتری تجربه نمایند و از زندگی‌شان رضایت بیشتری داشته باشند.

براساس یافته‌های تحقیق حاضر، میزان پای‌بندی دینی در ابعاد مختلف دین‌داری، حاکی از آن است که این پای‌بندی عمدتاً در ابعاد به اصطلاح نرم دین‌داری (باورها و عواطف) است؛ در حالی که در بُعد اعتقادات و اخلاقیات، بیش از نیمی از دانشجویان دارای پای‌بندی بالایی بودند و در دو بُعد عبادیات و شرعیات که ناظر به انجام مناسک فردی و جمعی است، میانگین کمتری مشاهده شد. بیشتر بودن پای‌بندی افراد به جنبه‌های اعتقادی و اخلاقی در مقایسه با عبادیات و شرعیات، الگوی عامی است که همه پژوهش‌های پیشین (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۸؛ سراج‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۲؛ توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵؛ آزاد ارمکی و زارع، ۱۳۸۷) هم آن را تأیید کرده‌اند. دانشجویان نمونه، زندگی را در حد بالایی معنادار می‌دانستند؛ به گونه‌ای که نمره معناداری زندگی و ابعاد آن بالاتر از ۷۰ بود. این یافته‌ها حاکی از آن است که معناداری زندگی جزء جدایی‌ناپذیر زندگی سالم انسانی است و بدون آن نمی‌توان به زندگی ادامه داد و تفسیر بسیاری از حوادث را بازنمایاند. این نیاز به‌طور طبیعی هم در شرایط عادی زندگی و هم در شرایط آسیب‌زا ضروری است. بالاترین بعد معناداری زندگی در جمعیت مورد مطالعه، امیدواری بود که در تحقیقی (افشانی و جعفری، ۱۳۹۵) نیز این رابطه تأیید شده است.

آزمون رابطه دین‌داری با معناداری زندگی و تأثیر دین‌داری بر معناداری زندگی و برعکس نشان داد کسانی که پای‌بندی دینی بیشتری دارند، زندگی را معنادارتر می‌دانند. این یافته به‌صورت کلی، فرضیه پژوهش (ارتباط و تأثیر متقابل میان دین‌داری و معناداری زندگی) را تأیید می‌کند. همچنین دیدگاه اندیشمندان دینی که یکی

از مؤلفه‌های زندگی معنادار را خداواری یا دین‌دارانه بودن می‌دانستند، تأیید می‌شود. به‌طور کلی معنویت و احساس نزدیکی به خدا به زندگی فرد، جهت و معنا می‌دهد و باعث انسجام، هدف‌مندی و امیدواری در زندگی می‌شود. به این ترتیب، اشخاصی که در زندگی با مشکلات متعدد یا رویدادهای ناخوشایند روبه‌رو هستند و در برابر آنها احساس ناتوانی می‌کنند، دلبستگی نایمینی به خدا دارند. در مقابل، افرادی که دلبستگی ایمن به خدا دارند، به دلیل پذیرش خداوند در جایگاه تکیه‌گاهی امن، احساس توانایی بیشتری در برابر مشکلات دارند. به عبارت بهتر، کسانی که چرایی زندگی را با مبانی دینی درک کرده‌اند، به‌راحتی قادر به طی فراز و نشیب‌های زندگی خواهند بود. تبیین احتمالی دیگر این است که دو عامل دلبستگی به خدا و معناداری زندگی، از ارکان اساسی موضوع مهمی به نام «بهداشت روانی» است. احساس پذیرفته شدن از سوی خداوند موجب می‌شود فرد، خدا را حامی خود بداند و نظام هستی در نگاه او، بی‌معنا و پوچ نباشد. این یافته با سخن امام علی علیه السلام که می‌فرماید: «هیچ‌کس بی‌بهدوده آفریده نشده تا به بازی بپردازد و او را به حال خود وانگذاشته‌اند تا خود را سرگرم کارهای بی‌ارزش نماید»، (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۷۰) همخوانی دارد.

با وجود این، رابطه متوسط رو به ضعیف دین‌داری و معناداری و نیز این یافته‌ها که ۲/۶ درصد افراد با دین‌داری پایین، دارای معناداری زیادی هستند و ۵/۳ درصد افراد دارای دین‌داری کم، معناداری متوسطی را تجربه می‌کنند، حاکی از آن است که افراد با در نظر گرفتن مؤلفه‌های دیگری هم می‌توانند زندگی خویش را معنادار سازند. نگارندگان ضمن تأیید تحلیل‌های پیشین (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۹۲) اضافه می‌کنند که در یافته‌ها تنها ۴۵/۸ درصد از افراد دین‌دارتر، دارای معناداری بالاتری در زندگی بودند و ۲۱/۹ درصد از افرادی که دارای دین‌داری زیادی بودند، معناداری را در حد متوسط تجربه کردند. یافته‌های اخیر نشان‌دهنده آن است که صرفاً بالا بودن دین‌داری، معناداری را ارتقا نمی‌دهد. در توضیح می‌توان به چند نکته اشاره کرد:

۱. بین دین‌داری در مرحله مسلمان بودن با مؤمن بودن، تفاوت وجود دارد. آنچه یقین و باور قلبی در انسان ایجاد می‌کند، ایمان است. خداوند در آیه ۱۴ سوره حجرات به همین نکته اشاره می‌کند که هرچه ایمان از سطوح ظاهری عبور کند و به لایه‌های عمیق وجود انسان برسد، فرد دین‌دارتر خواهد بود.^۱

۲. اگر چه در مدل سنجش دین‌داری آقای شجاعی‌زند به بُعد اعتقادات اشاره شده است، طراح مدل معتقد است این امر با استفاده از ابزار پرسش‌نامه و روش‌های کمی قابل سنجش نیست. سنجش پیامدهای عمیق دین‌داری به دلیل بلاوصف بودن و امتناع فرد از ابراز - به سبب فروتنی و رازداری - از این طریق ناممکن است.

۳. برخی دانشجویان، گرایش به دین خصوصی و برخورد گزینشی با دین دارند. این در حالی است که نیت‌کاوی از افراد مورد سنجش، کاری دشوار و شاید غیراخلاقی باشد و با وجود تمام تلاش آقای شجاعی‌زند

۱. قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ.

(۱۳۸۴) در توجه به این مسئله، بعید به نظر می‌رسد که بتوان به دلیل کمی بودن روش، کاملاً آن را در پرسش‌نامه لحاظ کرد.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت در صورت رسیدن انسان به مرتبه ایمان و عدم توقف آن در مرحله اسلام، زندگی به‌شدت معنادار خواهد شد و متون دینی ما نیز سرشار از توجه دادن به این نکته است. منابع معناداری زندگی انسان، گوناگون است؛ اما هرچه فرد به ارزش‌های بیشتری باور داشته باشد، احساس می‌کند زندگی‌اش معنای بیشتری دارد؛ این در حالی است که تکامل‌یافته‌ترین ارزش‌ها را می‌توان در دین مبین اسلام یافت: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ»^۱ (مؤمنون / ۱۱۵)

امید است نتایج این پژوهش، شناخت بیشتر و بهتری را به استادان محترم، به ویژه در گروه معارف اسلامی، در جهت بهبود و ارتقای تدریس مفاهیم معارفی داده باشد و این نتایج بتواند در نقشه راهبردی فرهنگی دانشگاه مؤثر باشد؛ به طوری که از این پس، برنامه‌ریزی‌های متولیان فرهنگی با دید روشن‌تری صورت پذیرد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آزاد ارمکی، تقی و مریم زارع، ۱۳۸۷، «دانشگاه، مدرنیته و دین‌داری»، پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، شماره ۱، بابلسر، دانشگاه مازندران، ص ۱۶۰ - ۱۳۳.
۴. افشانی، سید علیرضا و زینب جعفری، ۱۳۹۵، «رابطه دین‌داری و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال ششم، شماره ۲، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ص ۲۱۰ - ۱۹۱.
۵. برگر، پیتر، ۱۳۸۰، اصول سکولاریسم، ترجمه امیر افشاری، تهران، نشر پنگان.
۶. بیدهندی، محمد و محمدجواد ذریه، ۱۳۹۱، «بررسی معناداری زندگی در اندیشه ملاصدرا و کی‌یرکگور»، قیاسات، ش ۶۴، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ص ۱۰۲ - ۶۹.
۷. بی‌نام، ۱۳۸۲، «چشم‌اندازهای گوناگون مسئله معناداری زندگی»، نقد و نظر، شماره ۳۰ - ۲۹، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم - پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی)، ص ۳۱۸ - ۳۱۴.
۸. توسلی، غلامعباس و ابوالفضل مرشدی، ۱۳۸۵، «بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان»، جامعه‌شناسی ایران، دوره هفتم، ش ۴، تهران، انجمن جامعه‌شناسی ایران، ص ۱۱۸ - ۹۶.

۱. آیا پنداشتید که شما را بی‌هوده آفریده‌ایم و اینکه شما به‌سوی ما بازگردانده نمی‌شوید؟!.

۹. جوکار، بهرام و حبیب‌الله نصیری، ۱۳۸۷، «معناداری زندگی و سلامت روانی در زنان و گروهی از زنان شاغل فرهنگی»، *زن در توسعه و سیاست*، شماره ۲۱، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات زنان دانشگاه تهران، ص ۱۷۷ - ۱۵۷.
۱۰. خاکشور، فاطمه، غباری بناب، باقر و فاطمه شهابی‌زاده، ۱۳۹۲، «دانش تصور از خدا و هویت مذهبی در معناداری زندگی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۲۲، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ص ۵۸ - ۴۴.
۱۱. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران، ۱۳۸۷، *آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری برای جمعیت دانشجویی*، روانشناسی و علوم تربیتی، تهران، دانشگاه تهران، ش ۸، ص ۴۶ - ۲۳.
۱۲. زاهد بابلان، عادل، رضایی جمالویی، حسن و حرفتی سبحانی، رعنا، ۱۳۹۱، «رابطه دلبستگی به خدا و تاب‌آوری با معناداری زندگی دانشجویان»، *دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی*، سال سیزدهم، ش ۳، (پیاپی ۴۹)، اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، ص ۸۴ - ۷۵.
۱۳. سراج‌زاده، حسین، ۱۳۸۰، «بررسی تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های اجتماعی»، *نامه پژوهش فرهنگی*، سال پنجم، ش ۲۱ - ۲۰، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۴. سراج‌زاده، سید حسین و فرشید رحیمی، ۱۳۹۲، «رابطه دین‌داری با معناداری زندگی در جمعیت دانشجویی»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۲۴، تهران، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ص ۳۰ - ۷.
۱۵. سراج‌زاده، سید حسین و محمدرضا پویافر، ۱۳۸۶، «مقایسه تجربی سنجش دین‌داری: کاربرد سه سنج در یک جمعیت»، *جامعه‌شناسی ایران*، ش ۳۵، تهران، انجمن جامعه‌شناسی ایران، ص ۷۱ - ۳۷.
۱۶. _____، ۱۳۸۸، «سنجش دین‌داری با استفاده از رهیافت بومی»، *جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران*، سال اول، ش ۲، تهران، مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران، ص ۱۸ - ۱.
۱۷. شجاعی‌زند، علیرضا، ۱۳۸۴، «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، تهران، دانشگاه تهران، دوره ششم، ش ۱، ص ۶۶ - ۳۴.
۱۸. شکرانی، رضا، ۱۳۸۸، «معنای معناداری زندگی و معنای زندگی در قرآن»، *همایش ملی معناداری زندگی*، اصفهان، اداره کل امور فرهنگی دانشگاه اصفهان.
۱۹. طاهری سرتشیزی، اسحاق و مریم‌السادات موسوی، ۱۳۹۱، «مرگ آگهی و معناداری زندگی از منظر نهج‌البلاغه»، *انسان‌پژوهی دینی*، ش ۲۷، قم، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، ص ۱۹۸ - ۱۷۷.
۲۰. علی‌زمانی، امیرعباس، ۱۳۸۶، «معنای معنای زندگی»، *نامه حکمت*، سال پنجم، ش ۱، تهران، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، ص ۸۹ - ۵۹.

۲۱. علی‌زمانی، امیرعباس و مهدی غفوریان، ۱۳۸۹، «مؤلفه‌های زندگی معنادار از دیدگاه جان کاتینگهام»، پژوهش‌های فلسفی، ش ۱۷، تبریز، دانشگاه تبریز، ص ۳۲ - ۷.
۲۲. فاطمی، سید محسن، ۱۳۸۴، «ابزار کمی برای سنجش دین‌داری»، بازتاب اندیشه، شماره ۶۰، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ص ۶۴ - ۶۲.
۲۳. کاظمی، عباس و مهدی فرجی، ۱۳۸۵، بررسی سنجه‌های مرتبط با دین در ایران، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۴. کلاتتری، میترا و عبدالحسین کلاتتری، ۱۳۹۱، «دین‌داری در نسل‌های مختلف (مطالعه موردی شهرستان ساری)»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره اول، ش ۲، تهران، دانشگاه تهران، ص ۲۰۰ - ۱۷۳.
۲۵. میرسندسی، سید محمد، ۱۳۸۳، «مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان»، رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۶. نادعلی، محمدعلی و ایلناز سجادیان، ۱۳۹۱، «مقایسه تحول‌شناختی در ادراک از معناداری زندگی»، دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی، ش ۴۷، اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، ص ۲۸ - ۱۸.
۲۷. وبر، ماکس، ۱۳۸۴، دین، قدرت، جامعه، ترجمه احمد تدین، تهران، نشر هرمس.
28. Berger, P., 1967, *The Sacred Canopy: Element of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books.
29. Chamberlain, K., Zicka, S., 1988, "Religiosity, life Meaning and Wellbeing: Some Relationships in a Sample of Women", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27. 411 - 420.
30. Emmons, R. A. & Plautzian, R.F., 2003, "Thepsychology of Religion", *Annual Review of Psychology*, 54. 377 - 402.
31. Exline, J. J., 2002, "The Picture is Getting Clear, But is the Scope too Limited? Three over Looked Questions in the Psychology of Religion", *Psychological Inquiry*, 13, 245-247.
32. Fletcher, S.K., 2004, "Religions and Life Meaning: Differentiating Between Religious Beliefs and Religious Community in Constructing Life Meaning", *Journal of Aging Studies*, 18, 171 - 185 - 4.
33. Hill, P.S., Pargament, K.I., 2003, "Advances in the Conceptualization, and Measurement of Religion and Spirituality, implications for physical and mental health research", *American Psychologist*, 58, 64 - 74.
34. Simpson, A., 2002, "The Ultimate Elixir" *Psychological Inquiry*, 13, 226 - 229.
35. Tiliouine, H., Belgoumidi, A., 2009, "An Exploratory Study of Religiosity, Meaningful Life and Subjective Wellbeing in Muslim Student from Algeria", *Applied Research Quality Life*, 4: 102 - 127.
36. Weber, M., 1963, *The Sociology of Religion*, Beacon Press.
37. Yinger, M., 1977, "A Comparative Study of the Substructures of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16 (1), 67 - 86.

